

ДРАГАНА МЕЦАНОВ

МОГУЋНОСТИ (РЕ)ДЕФИНИСАЊА И ПРЕДЛОГ ПЕРИОДИЗАЦИЈЕ ГРАДИТЕЉСКОГ НАСЛЕЂА

Период од 1947. до 1967. године детерминисан је на овакав начин из неколико разлога – године 1947. донесена је одлука о првом петогодишњем плану индустријализације и изградње земље и те године започете су прве озбиљне акције и инициране конкретне идеје о послератној изградњи ратом разрушеног Београда. Поред овог економског, социјалног и политичког аспекта, 1947. година донела је у архитектури и извесне технолошке новине, јер се те године први пут на фасаде зграда почиње уграђивати термоизолација, а од тада се, из године у годину, све више развијају технологија градње и конструктивне иновације у стамбеној изградњи. Период од двадесет година, или две деценије у архитектури XX века, сасвим је довољан за сагледавање тенденција и стицање релевантне слике о развоју градитељства једне епохе. С друге стране, само годину дана пре 1968. – која се у уметности детерминише као граница између неомодерне и постмодерне, која ће се бавити посве другачијом проблематиком у архитектури него претходни период – расписани су конкурси за стамбена насеља у којима се напушта дотадашња архитектонско-урбанистичка пракса и градска насеља се шире на неизграђена подручја, која до тада нису била предвиђена за становање. Поред тога, престанак масовне стамбене изградње услед укидања социјалне изградње станова довео је до јењавања индустријске модерне и развоја нових израза – скулпторалне модерне у архитектури Београда. У целини узев, 1967. година значиће почетак кризе модерне.

У савременом друштву постоји јавни интерес за очување и институционалну заштиту средњовековне градитељске баштине, и на њој се демагошки заснива један део савремених политичких циљева. Такође, постоји јавни интерес за очување градитељског фонда из XVIII и XIX века, као и с почетка XX века, јер се савремено друштво и култура темеље на традицијама

XX века. Међутим, када је реч о модерној архитектури, постоје извесне недоумице, пре свега у вредновању овог фонда. Прегледом архивске грађе, историјске и техничке документације може се приметити да је велики број објеката из међуратног периода вреднован и да је добио одређену институционалну заштиту, за разлику од модерне архитектуре након Другог светског рата. Ако се изузму стамбена зграда аутора Мирослава Јовановића у Париској ул. 14, и радничко насеље „Железник“ арх. Бранка Максимовића, ниједна стамбена зграда нити је вреднована нити је адекватно заштићена, што је крајем XX века довело до декадентних трансформација изворних облика. Поред тога, послератни период, посебно педесете године, не третирају се у јавној сфери као период савремене српске историје, већ се занемарују, а традиција и наслеђе овог периода неоправдано се одбацују.

Вредновање градитељског наслеђа изузетно је сложен проблем. То је, такође, и интердисциплинарни процес у којем је битно успоставити критеријуме и референтне тачке у односу на које се вреднују споменици културе. С обзиром на то да је реч о научно-истраживачком методу, не приличи уношење некаквих субјективних категорија.

Незахвално би било правити било какву хронолошку или тематску поделу и груписање стамбене архитектуре¹ разматраног периода, поготово зато што су сличне већ урађене и међусобно су противречне.²

Стамбена изградња првог петогодишњег плана развоја земље (од 1947. до 1952)

Временска одредница овог периода условљена је раздобљем првог петогодишњег плана индустријализације земље, који је битно променио стамбену архитектуру у Београду и утицао на њен карактер и даљи развој.

Према мишљењу Алексеја Бркића, који период од 1950. до 1965. године назива периодом друге ремоделације, прво што је након рата преиспитивано и критиковано био је концепт београдског стана. Мада по дефиницији његову главну карактеристику представља организација просторија око централне собе или салона, за њега се може рећи да је настао као резултат наслеђеног културолошког обрасца окупљања породице око огњишта у домаћинству и примеса прихваћених средњоевропских узора.

У овом периоду, одмах након рата, одбачени су сви елементи за које се проценило да су на било који начин непримерени новом начину живота у градовима. Тако су се у друштву, које се генерално налазило у процепу између аграрног и индустријског, услед раскида с традицијом и појединим елементима културног на-

Сл. 1. Радничко насеље „Железник“, пример стамбеног павиљона са једним улазом, 4 стана на две етажје

слеђа, развили нови идеали примереног начина становања, организације стамбеног простора и многе друге одлике нових токова. Тако су као *непримерени* оцењени неправилни габарити, неекономичне просторије превеликих површина и висина, неодређена намена просторија, неквалификована комуникација унутар станова, светларници, преовладавајући осовински размаци итд.

Концептуално, нов начин пројектовања стамбених зграда близак је идејама Ј. Ј. Ауда из 1920. године у Ротердаму и концепцији насеља или *Siedlung*, реализованих у Берлину 1929, Сименсштат (*Siemensstadt*) и Вајсенхофзидлунг (*Weissenhofsiedlung*) у Штутгарту 1927. године, као и насеља Хелерхоф (*Hellerhof*) и Вестхаузен (*Westhausen*) из 1929. године.

Укратко, могло би се рећи да је први период послератне стамбене изградње прошао у знаку одбацивања међуратне традиције београдских станова и у примени концепта „станова за минимум егзистенције“ („*Die Wohnung für das existenzminimum*“) промовисаног још на другом конгресу CIAM-а 1929. године у Франкфурту.

Овакав приступ пројектовању стамбених зграда, између осталог, узрокован је великим приливом становништва у индустријске центре, а праћен је политичком подршком, кроз социјалне промене, национализацију земљишта и имовине, и спровођењем првог петогодишњег плана индустријализације земље.

Колоније које су подизане током читавог периода између два светска рата – Железничка, Чиновничка, Професорска колонија (у време када су општински архитекти били Јелисавета Начић, па Јан Дубови),

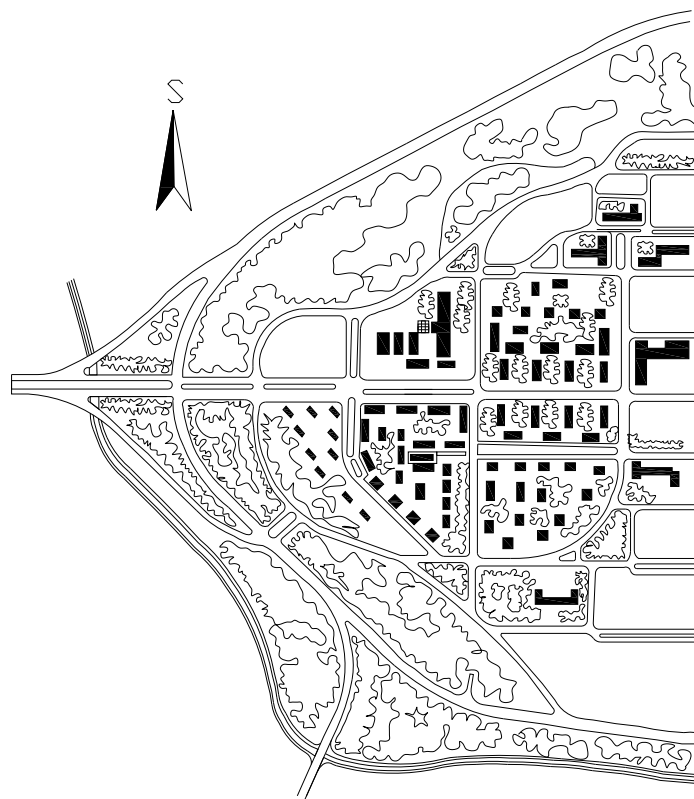
затим котежи; Котеж Неимар, Нови Котеж Неимар, или насеља као што су Баново брдо и Вождовац – немају ни у погледу структуре становника, ни у погледу обликовања, ни у својој урбанистичкој диспозицији карактеристике радничких насеља, која су увек подразумевала униформност у обликовању и устаљени функционалистички распоред и садржај стамбених јединица. „Колоније, котежи и насеља представљали су у међувремену београдску реинтерпретацију концепта ’вртних градова’ за какву организацију се Јан Дубови средином треће деценије XX века посебно залагао.”³

Идеја о радничким насељима на овим просторима јавља се у пуном јеку након Другог светског рата. Иако је структура ових насеља и даље била комбинована, увелико постоји строга типизација објеката и њихов строг распоред у простору према принципима функционализма. Једно мање успело радничко насеље реализовано је на терену испод Звездаре. Радничким насељем, у неком смислу, може се сматрати и група павиљона у Цвијићевој улици, архитекте Владете Максимовића.⁴

„Прави, потпуни модел радничког насеља остварен је тек у Железнику. Овде је социјални састав становника у великој мери био уједначен (пољопривредно становништво које прелази у индустријска насеља да би радило, у овом случају у новоизграђеној фабрици ’Иво Лола Рибар’), типизација објеката спроведена је ригорозно, а њихов распоред у простору сасвим је одговарао примерима функционалистичких стамбених насеља из треће деценије нашег века. Према овој консеквентности у придржавању одређених принципа, радничко насеље у Железнику представљало је у београдским оквирима јединствен феномен, без правих претеча и без узора у домаћој средини.”⁵ Захваљујући валоризацији стручњака, ипак су препознате вредности овог насеља, међутим, због неатрактине локације и многобројних недостатака у организацији простора, који није одговарао станарима, стамбени павиљони доживели су знатне трансформације.

Једна од новина после Другог светског рата била је и увођење радничке мензе, јавне кухиње која је растерећивала жену од кућних послова, омогућавала јој да се запосли, и на тај начин доприносила њеној еманципацији. Друштвена воља да се изгради посебно насеље за раднике у близини фабрике била је, према томе, оправдана и очекивана.

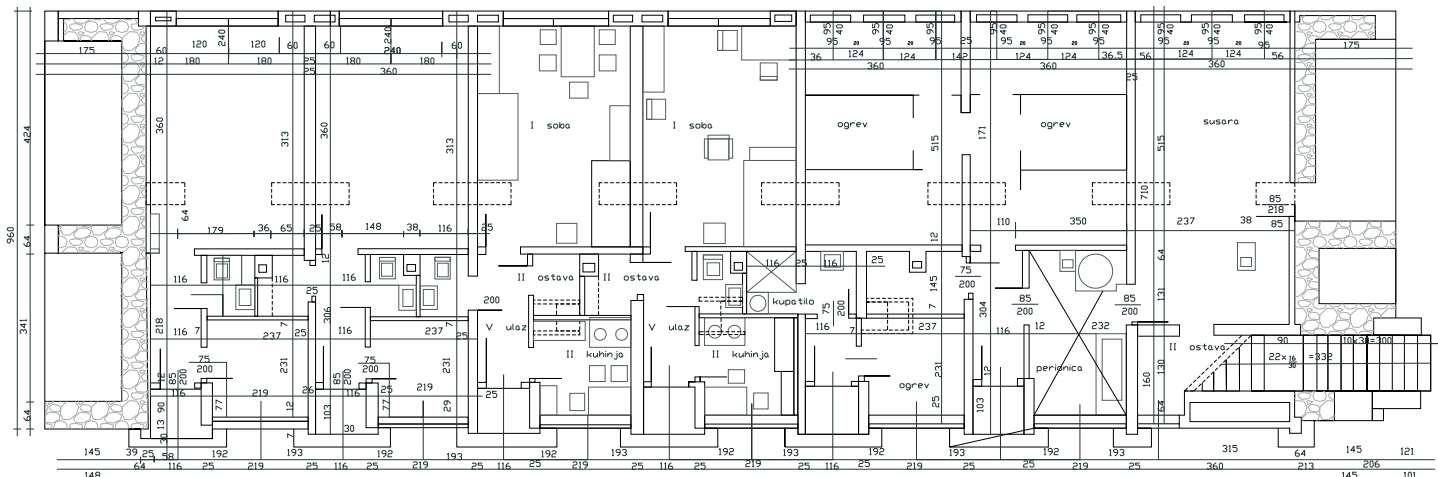
Ова одлика била је посебно повезана с колективним ентузијазмом.⁶ Почетне идеје архитекте Бранка Максимовића везивале су се за шеме стамбених насеља европских функционалиста из треће деценије XX века. Даља историја ових шема води свакако до концепта

Сл. 2. Урбанистичко решење стамбеног насеља „Железник“ према ГУП-у из 1950. године

вртних градова Ебенизера Хауарда. Међутим, било би, у границама контекста београдске архитектуре, погрешно везивати концепт стамбеног насеља „Железник“ директно за вртне градове, с обзиром на то да је вртним градовима била ближа шема насеља Професорска колонија, или Котежа. „Максимовић је у реализацији Железника приступио постепено, што се из његових цртежа и види. Његове почетне идеје односиле су се на стамбено насеље које је добрим делом реализовано у периоду од 1947. до 1948. године. Већ у току рада, аутору Максимовићу амбиције су нарасле у складу са амбицијама руководиоца ФАП-а. Погледи и једне и друге стране, аутора насеља и инвеститора, показују се нереалним након 1948. године, после увођења економске блокаде.”⁷ Максимовићев *Генерални план новог града Железника* из 1950. године (у ствари урбанистички пројекат) никада није доживео реализацију из сасвим објективних разлога. Интервенције које су средином педесетих година начињене унутар већ изграђеног стамбеног комплекса не могу се сматрати објективно нужним.

Према методологији вредновања какву користе стручњаци Завода за заштиту споменика културе града Београда, утврђене су извесне вредности овог насеља.

Сл. 3. Арх. Милорад Маџура, стамбена зграда са сводовима, основа приземља

Такође, наводи се да се на овом примеру не запажа ништа што је локалног карактера и да је у урбанистичком погледу ово школски пример функционалистичког стамбеног насеља.

У оквиру радничког насеља „Железник“ доминирају два основна типа објеката – павиљони са два или три улаза и куће с једним улазом и габаритима квадратног облика, и ни по чему се не разликују од Максимовићевих општинских станова подигнутих 1928. године у Београду. Станови су или једносопни или двособни. „Везивање ових објеката стилски за период социјалистичког реализма је оправдано утолико што се њихова архитектура уклапа у постулате ове идејне оријентације, али је право порекло у идејама руковођеним захтевима у складу са функционалистичким слоганима. Доследно спроведено, безорнаментално обликовање објеката, типични четвороводни кровови, ненаглашени улази су, пре свега, одраз градитељских могућности првог периода, и резултат опшег става руководећих личности грађевинске индустрије.“⁴⁸

Како у великим градовима, тако и у мањим индустријским или рударским насељима, један од важних задатака у 1949. години представљала је изградња станова. Број станова које је требало реализовати пењао се на десетине хиљада, што значи да је изградња станова добила масовни карактер, коме је требало посвећивати озбиљну пажњу.

Пројектне организације, од ослобођења 1945. године до 1949. године, изградиле су велики број пројеката за стамбене зграде разних врста по величини и броју спратова, типске и прототипске. Савезно министарство грађевина је чак након одржаног ужег конкурса издало публикацију *Преглед основа станова*,

у којој је приказан већи број добрих решења зграда за мале, средње и велике станове. Не може се рећи да дотадашња архитектонска решења нису имала извесне вредности, и никако се не може рећи да ни поменута збирка није имала квалитетних решења основа станова, али није било тешко уочити неке недостатке у практичној вредности многих приказаних пројеката. Задатак свих пројектаната који се баве овим проблемом био је у томе да – уз добро решење распореда просторија и концепцију стана, као и уз добар однос помоћних и главних просторија – пројектују рационално и са простим и једнообразним конструкцијама, да економично примене фондирани материјал, као и да број примењених врста материјала сведу на минимум. Наши пројектанти нису познавали довољно све врсте материјала, нарочито из локалних извора. Тиме се може објаснити и чињеница да су се више цртала разна архитектонска решења у којима су се предвиђале све могуће врсте грађевинских материјала – опека и камен, набијени и армирани бетон, тесана и стругана грађа, цреп и лим, малтери свих врста итд. Основни недостаци највећег броја дотадашњих пројеката стамбених зграда били су у:

- примењивању великог броја врста материјала;
- недовољном коришћењу локалних врста материјала и
- примени опеке као основног материјала, чијим димензијама су били подређени сви пројекти.

Најрационалније је било да сви мањи објекти, рачунајући нарочито мање стамбене зграде, буду изграђени од локалних врста материјала, који су различити у разним крајевима земље, а циљ те 1949. године био је – коришћење локалног грађевинског материјала до највеће могуће мере.

Један од примера правилног прилажења овом проблему био је пројекат стамбене зграде намењен инвеститору, Главној дирекцији металне индустрије, који је предложио арх. Милорад Мацура. Милорад Мацура је предложио решење за неколико постављених проблема одједном:

- смањење количине употребљеног материјала;
- максималну штедњу дрвета и гвожђа;
- употребу опеке, односно камена за конструктивне елементе и међуспратне конструкције;
- архитектуру зграде од једноставног материјала.

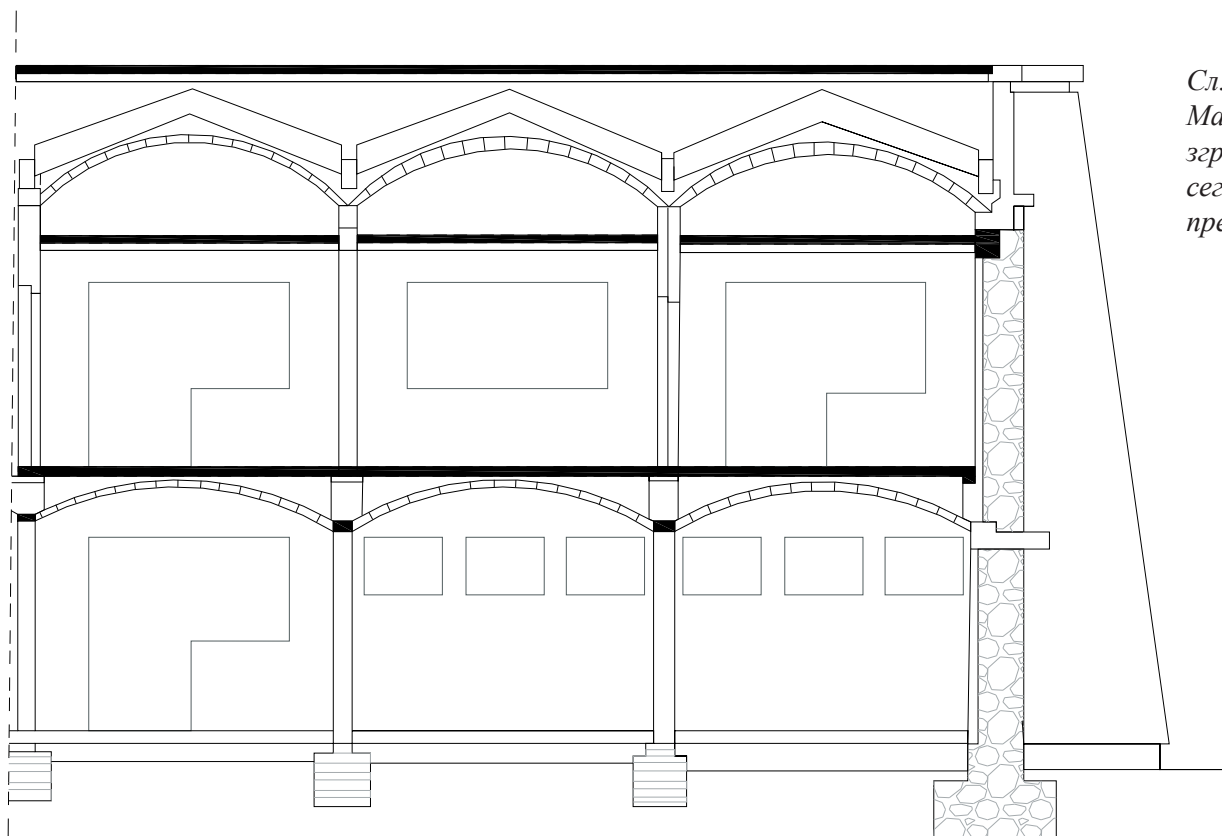
У оквиру стамбене зграде постоје три стамбене јединице, с тим да свака од њих има и подрумски простор намењен греву, остави итд. Станови су пројектовани по принципу да се из централног малог предсобља улази у све просторије, с тим да два стана имају тространу оријентацију, а један, средишњи, двострану оријентацију.

Још на почетку свог послератног стваралаштва, Алексеј Бркић приметио је на пројектима и цртежима Милорада Мацура да, с обзиром на тада успостављени консензус у погледу примене функционалистичких правила, код овог архитекте постоји извесно кршење овог неписаног правила. Наиме, његови типски станови нису имали референтни однос с фасадним решењем, тј. у

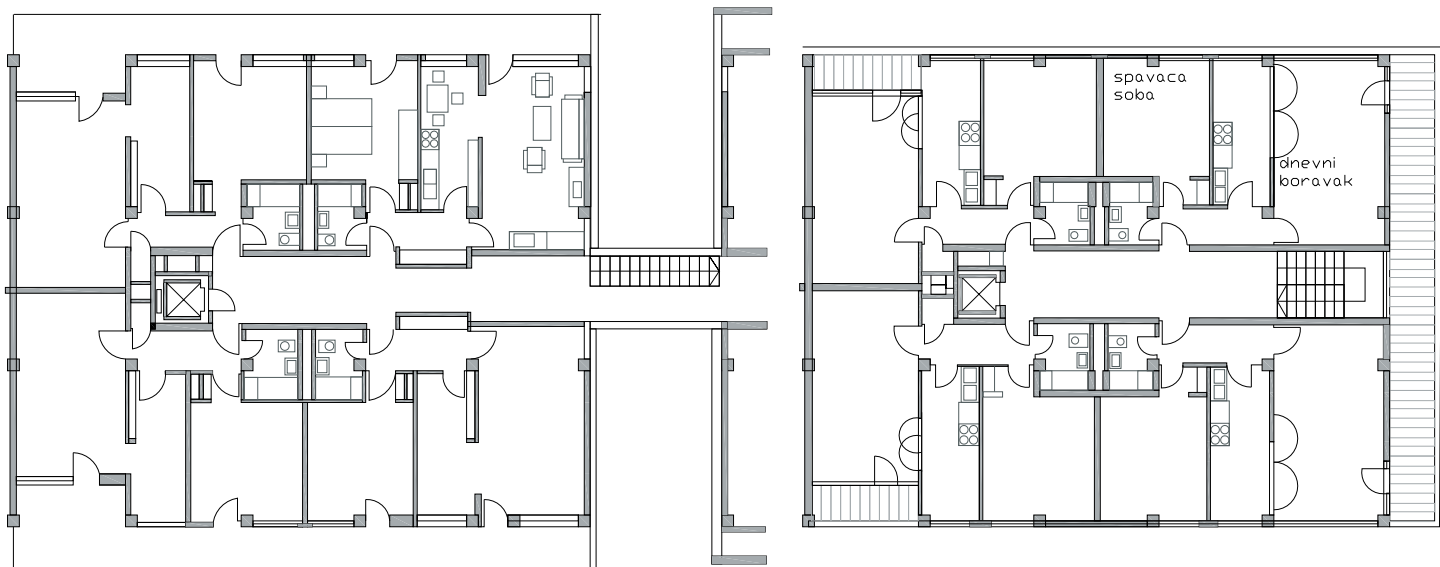
изгледу фасаде зграде постојала су одређена одступања у односу на контекст унутрашње структуре. Међутим, намера Милорада Мацура је и била да модел модерне стамбене зграде, који је унифициран и безличан, негира на плану организације стамбених јединица и да свакој од њих на нов и посебан начин да неку специфичност.

Првим петогодишњим планом индустријализације земље пред привреду су стављени задаци који нису били лако остварљиви и који су изисковали максимално ангажовање људи. Нимало није спорно да је овај план донесен по угледу на Совјетски савез, мада је то земља која је и по величини, а самим тим и по броју становника и привреди далеко другачијег карактера него ФНРЈ. Велики проблем у извршавању циљева и остваривању петогодишњег плана представљали су заостала технологија, техника и многобројни слични проблеми. Тако су у грађевинарству, услед недостатака адекватних грађевинских материјала, често увођени нови начини и материјали у обради ентеријера, чиме се губило на квалитету у градњи.

Један од примера за овакво грађење јесу стамбени павиљони на Тошином бунару на Новом Београду, стамбено насеље на Карабурми, насеље Браће Јерковић, и павиљони у Цвијићевој који ће посебно бити обрађени у склопу рада.

Сл. 4. Арх. Милорад Мацура, стамбена зграда са сводовима, сегмент подужног пресека кроз зграду

Сл. 5. Основе типских станова у Блоку 21 на Новом Београду

Стамбене зграде на Тошином бунару постављене су слободностојећи, и све су подједнако пројектоване. Тако им се може приписати да су деперсонализоване или да су без посебних специфичности. Саграђене су у систему масивних зидова од опеке, а карактеристично је, такође, да сви станови и просторије имају једнострану оријентацију. Носећи зидови су од опеке, а преградни од исте опеке само постављене на кант. Генерално, ови павиљони имају све опште карактеристике које данас истраживачи приписују градњи педесетих година – коначност волумена, габарит дефинисане геометријске форме, ниску спратност, хоризонталне линије прозорских и балконских отвора. Не осврћући се на естетику зграде, која је спорна, ова грађевина је по својим елементима репрезент контекста времена у којем је настала. Тако се може закључити да су препознатљива униформност и обликовање у духу колективизма управо заштитни знак ове стамбене архитектуре.

Стамбена изградња редефинисања модела (од 1952. године до 1957.)

У односу на претходни период, који су обележили стамбени павиљони и објекти сведених геометријских форми, ово раздобље, које се формално ограничава на само три године, обележава преиспитивање обликовног карактера стамбених структура – и то у погледу обликовања волумена зграда и са аспекта организације стамбених јединица јер, насупрот очекивању да ће просечне квадратуре станова расти, оне су, према званичним статистичким подацима, видно опадале. У истом периоду, године 1953, у издању Економског

института СР Србије публикован је каталог са 60 идејних решења типских станова, *Преглед типских пројеката малих стамбених зграда*⁹, који су одредили пут стамбене изградње у наредном периоду. Конкурс је донео мноштво нових идеја, увид у нове тенденције у стамбеној архитектури, али и нека решења која, иако нису награђена, представљају прилаз решавању стана. Тако се у овом периоду бележи повратак неправилног габарита, који је у првом послератном периоду био одбациван.¹⁰

Такође, треба поменути да је Стална конференција градова била у једном периоду веома ангажована на унапређењу становања. Поље рада било је учвршћивање сарадње између градова Југославије на упознавању достигнућа у земљи и свету, као и доношење заједничких ставова у вођењу стамбене политике. Током 1955. године, једна група архитеката службено је боравила у Шведској да би се упознала с тамошњим искуствима у стамбеној изградњи. Преглед те стамбене изградње публикован је у делу *Стамбена изградња Шведске*¹¹ и могло би се рећи да је ово био наставак у континуираном утицају архитектуре скандинавских земаља на нашу стамбену изградњу.

Стална конференција градова била је и један од иницијатора и организатора скупа Прво опште југословенско саветовање о стамбеној изградњи и становању, које је одржано од 26. до 28. маја 1956, а које је у раду већ поменуто.¹² На изложби у оквиру саветовања приказане су основе карактеристичне по кружној комуникацији, која је са спољне стране проширена у виду простора за ручавање и рад, и станови који указују на примену модуларне координације у типској основи.

Године 1957. у оквиру Института за архитектуру измишљен је ИМС систем, који је по могућностима које је пружао за обликовање и пројектовање, сеизмичким и статичким карактеристикама, као и по еластичности био велики проналазак у свету. Његов аутор је био инжењер Бранко Жежељ. На Сајму грађевинарства одржаном у Паризу ова иновација била је далеко испред свих осталих светских достигнућа, и данас, са ове временске дистанце, може се рећи да је то највећи допринос југословенског грађевинарства и архитектуре светском градитељству!

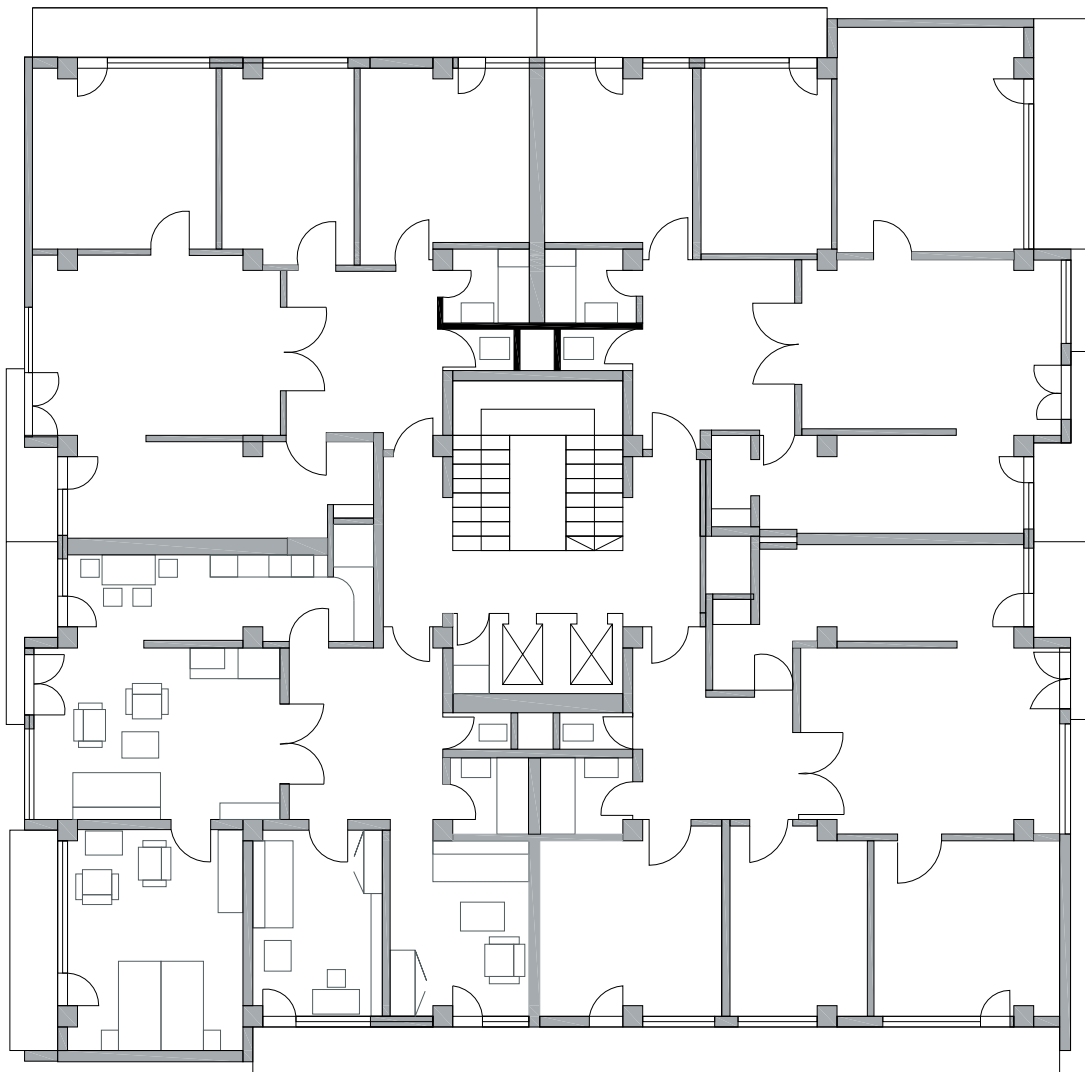
Блок 21 на Новом Београду био је пилот-пројекат изградње централне зоне Новог Београда. После разраде идејног решења, које је радио архитекта Урош Мартиновић, на пројектовању су били ангажовани и архитекта Душан Миленковић и други. Аутори зграда у блоку одлучили су се за радикалну интерпретацију ране модерне. Карактеристичан пример зграда из овог периода јесу стамбене куле на Звездари, аутора архитекте Ивана Антића.

Стамбена изградња префабрикованих елемената (од 1958. до 1965), врхунац индустријске модерне¹³

Економски институт СР Србије издао је 1958. године ново издање каталога *Преглед типских пројеката малих стамбених зграда*, који је, у односу на претходни, донео низ нових концепција, решења, идеја, пројеката...¹⁴

Према поетичном исказу Алексеја Бркића, у делу *Знакови у камену*, „разрадом геометријске ординатуре развијала се инфраструктурна матрица са отклоном према органској, где се јавила прва дефиниција органске архитектонике, и где се конституисала идејна основа београдске школе“.¹⁵ Овај исказ репрезентују извесни примери, а склоност ка детерминисању „београдске школе архитеката“ примећује се код још неких аутора.

Како је то раније урадио Савет за грађевинарство и комуналне послове СР Србије, слично је и Завод за унапређење комуналне делатности СР Србије расписао 1962. године конкурс за израду типских пројеката стамбених

Сл. 6. Арх. Лео Кабиљо, основа архитектонског склопа стамбене куле, Нови Београд, Блок 21

Сл. 7. Наглашене хоризонтале стамбене ламеле, и наглашене сенке и контрасти на фасади

зграда који су у организацији Завода разрађени и приказани у публикацији *Пројекти спратних стамбених зграда*. За разлику од зграда приказаних у каталогу Економског института, којим су обухваћене углавном мале стамбене зграде (индивидуалне, двојне у низу или у мањим групацијама станова у једносратним зградама са једним степеништем), у каталогу Завода налазе се зграде са већим бројем станова, почев од двосратних зграда са једном степенишном вертикалом, па до четворосратних зграда са већим бројем степеништа. Иначе, у каталогу је приказано 17 типова зграда са 63 различита типа станова.

Центар за унапређење грађевинарства Савезне грађевинске коморе постао је 1958. године самостална установа под називом Југословенски грађевински центар. Међутим, његова активност на осавремењивању сеже неколико година раније, када је Савезна грађевинска комора, Центар за унапређење грађевинарства, 26. новембра 1955. године формирала комисију са задатком да испита и предложи стандард за основни грађевински модул. Предлог комисије,¹⁶ *Јединствени модуларни систем у зградарству*, усвојен је као југословенски стандард и приказан је у листу „Стандардизација“, у априлу 1956. године. У делокруг свога рада, центар је убрајао и израду предлога

упутстава за спровођење модуларне координације у стамбеној изградњи. У вези с тим, формиране су и тзв. радне групе за поједине стандарде, 1959. године.

Монтажне стамбене зграде, као и у великом броју земаља у свету,¹⁷ и у овдашњој грађевинској индустрији узимају маха.

Године 1960. одржано је саветовање ФАО, у организацији Уједињених нација, на којем је Мате Бајлон изнео саопштење, у којем се први пут помиње тема проширене комуникације. Мада у поглављу разматрања утицаја, види се да је ова тема постојала и у пројектима станова скандинавских земаља, тј. у Шведској.

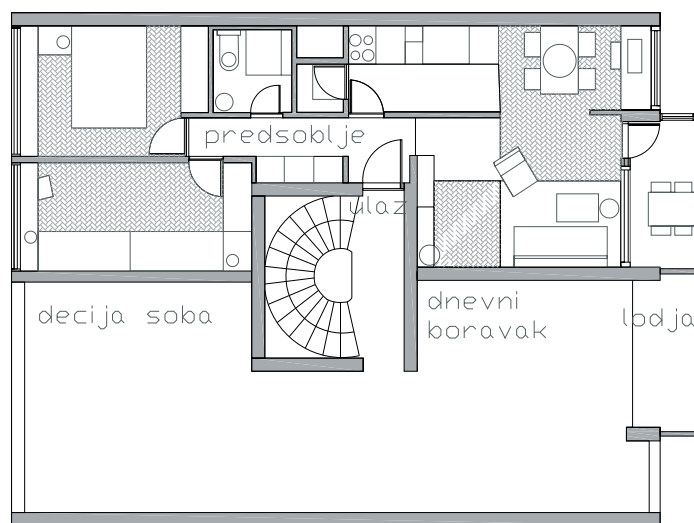
Стамбени блок 21 практично представља први реализовани блок који непосредно тангира планирану централну зону Новог Београда, која је требала да се протеже од зграде СИВ-а до Железничке станице „Нови Београд“. Заиста, на овој огромној површини дуго се ништа није градило, све док осамдесетих година овде није пројектована Београдска арена, велелепна хала с пратећим функцијама. Касније, већ крајем XX и почетком XXI века, када је пројектовање стамбених зграда конципирано на другачији начин, овде су никле поједине стамбене зграде луксузнијег карактера, али и велики број пословних зграда.

Блок 21 садржи препознатљиве стамбене куле, популарно назване *Шест каплара*, које су у међувремену постале просторни репери, тј. стамбене зграде које прате регулациону линију блока уз булеваре, и позната зграда *Кинески зид*.

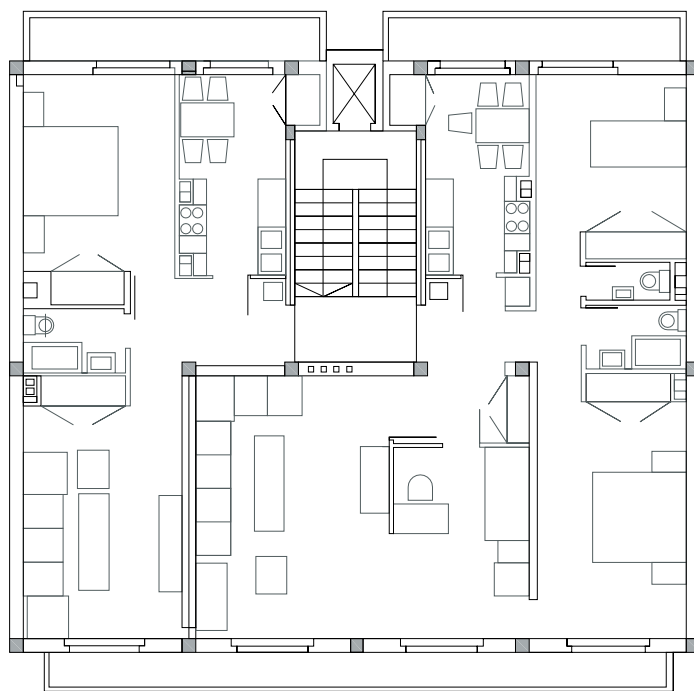
Према детаљном урбанистичком плану, овде је требало да буде насељено 10.000 становника. Урбанистички, блок су осмислили архитекти Милутин Главички, Леонид Ленарчич, Душан Миленковић и Милорад Митић, још 1960. године. Њихова замисао била је да супротстављене карактере двају булеваре који тангирају овај блок помире одговарајућом физичком структуром стамбених зграда у блоку. Отуд су решили да поставе изразито снажне потезе сведених кубичних облика дугачких стамбених зграда, а да на углу дају акценат истицањем високих стамбених кула. Може се рећи да је урбанистичко решење било одлучујући фактор у поставци архитектонских концепата објеката, самим тим што је пројекат радио тим чији су појединци учествовали и у урбанистичком пројектовању. У оквиру блока реализовано је више стамбених зграда. Стамбени меандар, популарно назван *Кинески зид* због своје дужине, има спратност П+4+Пк и укупну дужину од готово 980 метара. У оквиру овог огромног објекта постоје 794 стана, а преламањем се формирају 4 дворишта унутар блока где су смештене пратеће установе – продавнице, вртић итд. Ту је стамбена зграда спратности П+10+Пк, дужине око 286 метара, са укупно 626 станова, састављена од седам ламела од по 8 станова на сваком спрату повезаних заједничким степенишним вертикалама. Архитекти ове зграде били су Михајло Чанак, Милосав Митић, Леонид Ленарчич, Иван Петровић, са Института за испитивање материјала СРС. Затим, у реализацији пројектне организације „Комграп“ подигнута је стамбена зграда П+8+Пк, са укупно 462 стана, архитекте Богдана Игњатовића, и најзад, стамбене зграде у виду високих кула, спратности П+16+Пк, под називом *Шест каплара*. Међутим, нису све куле попутно идентичне. Три куле имају свака по 282 стана и њихов аутор је Богдан Игњатовић; а три куле имају свака по 201 стан и њих је пројектовао архитекта Леон Кабиљо. Пројектовањем и извођењем најпре ових шест кула, а затим и других објеката, учвршћује се став архитеката у примени индустријализованих система градње.

У структури станова преовладавали су двособни и двоипособни станови који чине готово половину од укупног броја станова, а трособни једну трећину. Иначе, четворособни станови су смештени искључиво у три куле које је пројектовао Леон Кабиљо. Ако се на стамбену зграду *Кинески зид* гледа са аспекта њеног односа према контексту периода у којем је настала, веома је упадљиво колико су се архитекти трудили

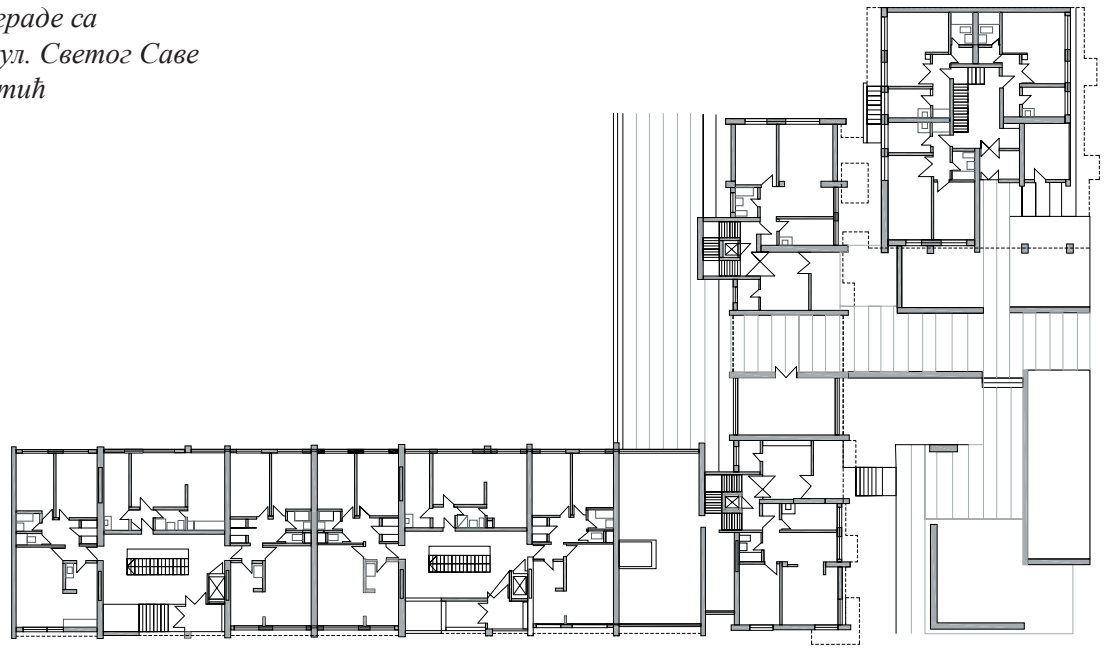
Сл. 8. Арх. Беарнардо Бернарди, пројекат изложен на Међународној ревијалној изложби „Породица и домаћинство“ - Један (проту) приједлог

Сл. 9. Основа типског спрата стамбене зграде у Светогорској улици (1963 – 1965), аутор арх. Мирослав Јовановић

да у пројекту поштују пет принципа Ле Корбизјеове архитектуре: објекат издигнут на стубове, слободни план основе, пројектовање кровне баште, хоризонталне прозорске траке и слободно приземље. Сходно захтевима инвеститора (војног врха) ови принципи

Сл. 10. Основа стамбене зграде са амбулантом у приземљу, у ул. Светог Саве бр. 25, аутор арх. Иван Антић

нису у потпуности поштовани, али су неки од њих веома специфично примењени. Тако се наглашене хоризонтале, смена пуног и празног у наизменичним линијама, јављају као главна карактеристика која зграду чини препознатљивом. Поред тога, треба рећи како то и јесте честа појава у ликовној обради фасада у стамбеној архитектури, као и у архитектури јавних зграда педесетих година!

Објекти Блока 21 пројектовани су према регулативном пропису *Упутство за изградњу стамбених зграда за ЈНА* који је донесен 1955. године и коригован наредне, 1956. године.¹⁸ Иако на фреквентној локацији, Блок 21 дуго није садржавао централне функције. То нам говори о утицају војске у општем смислу на урбанистичко и свако друго одлучивање у земљи.

Овај блок је један од првих случајева примене ИМС система, који ће касније бити примењен и у изградњи блокова 29, 45, 70 на Новом Београду, као и у реализацији насеља „Лиман“ у Новом Саду, „Слатина“ у Тузли итд.

Период развоја нових могућности у обликовању (1966–1967)

Овај кратак период представља време пројектовања одређеног броја стамбених мегаструктура и мањих стамбених зграда које ће најавити епоху коју у општој историји уметности и архитектуре разликујемо као постмодерну.

У стамбеној архитектури Београда отварају се бројне могућности које дозвољавају реализацију огромних комплекса с великим бројем стамбених јединица, али и мањих објеката, економски неисплативих, упитних

естетских вредности итд. Питања контекста поново се актуелизују, а образују се и нове урбане форме. Такође, до сада разматране стамбене колоније, које карактеришу зграде потпуно истих облика и структура, превазиђене су и полако их замењују стамбена насеља шездесетих година, која чине стамбене зграде не потпуно истог обликовања, с низом варијетета једног усвојеног пројектантског концепта.

Према писању Алексеја Бркића, у овом периоду „узајамна конвергенција две верзираности достигла је морфолошко јединство, достигавши тиме и дефиницију нове стилске формације чији би се програм само начелно могао уврстити у модерну архитектуру конвенционалне дефиниције“.¹⁹ То практично значи да су два правца развоја – на којима се темељи и типолошка студија стамбене архитектуре послератног периода; правац заснован на развоју модуларне координације и префабрикације елемената и правац заснован на развоју просторних структура стамбених јединица, кроз објекте који представљају њихову синтезу – отворила пут ка наступајућем постмодернизму и новим начинима архитектонског обликовања.

Стамбено насеље „Јулино брдо“, пројектовано 1967. године, а реализовано неколико година касније, представљаће прекретницу у урбанистичком планирању стамбених насеља. У овом периоду модерна архитектура и урбанизам улазе у кризу и најављује се ново раздобље. Конкурс за стамбено насеље на Јулином брду расписан је исте године када и београдски конкурс за архитектонско решење стамбеног насеља у Блоку 29 на Новом Београду. Стамбене зграде су реализоване према

првонаграђеном пројекту архитеката Михајла Чанка и Милосава Митића, и представљају веома интересантно решење и у урбанистичком, и у пројектантском, и у смислу материјализације, а евидентно су један од урбаних репера Новог Београда.

Тенденције и покушаји дефинисања модела оптималних стамбених зграда

У септембру 1957. године одржана је Међународна ревијална изложба *Породица и домаћинство*. У оквиру програма становања и стамбене изградње, на овој изложби разрађен је предлог стана који је пројектовао арх. Бернардо Бернарди. Стан је био изведен у природној величини, опремљен свим стандардима санитарне и стамбене опреме. Предложено решење предвиђа систем дубоких станова од две собе са дневним боравком, у четвороспратним објектима са приземљем коришћеним за улазе и оставе.

Идејни пројекат кружне куће аутора Зорана Јаковљевића (из 1964. године) није реализован, а овде се помиње у контексту нових идеја у обликовању. У окружењу какво је било шездесетих година у Београду, када су у пројектовању преовладавале оштре кубичне форме и хоризонтала, као доминантни израз у ликовној обради фасада, пројекат кружне куће резултат је тражења слободнијег и смелијег архитектонског израза у изналагању нових функционалних могућности и рационалних просторних облика. Породична стамбена зграда лоцирана је на равном терену, са унутрашњом организацијом простора и обликом изведеним из основе круга. Грађевина је замишљена као систем концентричних кругова, са пројектним модулом од 60 цм, у ширини кружног прстена. Диспозиција основе

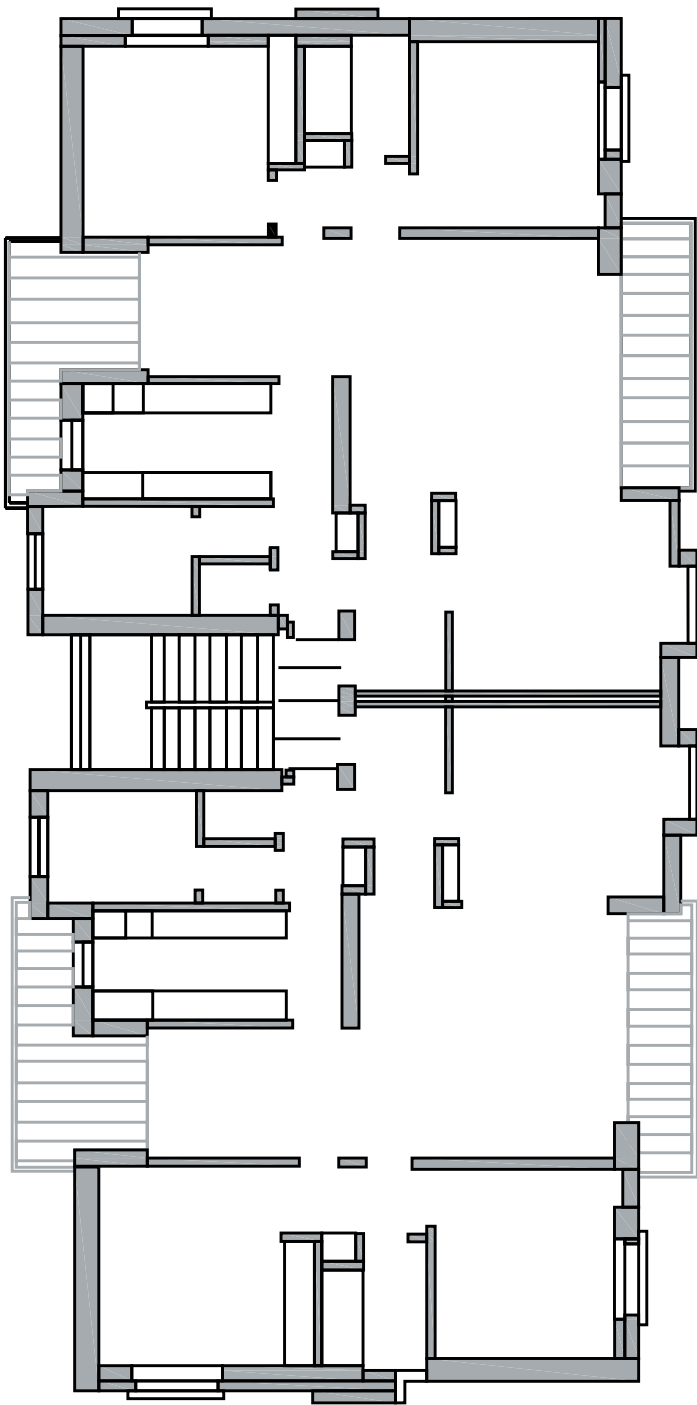
развијена је око централног простора атријума, с кружном комуникативном површином јасно издвојеном од корисног стамбеног простора. Све функције становања – дневни боравак, одмор, рад и спавање – организоване су у једном простору, који у случају потребе може да се раздвоји на низ мањих простора посебне намене. Помоћне просторије, кухиња и санитарни чвор одељени су од стамбеног дела зграде фиксираним зидовима. Атријум, поред своје функционалне улоге, осветљења, осунчања и проветравања, има још и психолошко-рекреативни значај и естетску вредност, јер је обрађен зеленилом, као врт унутар саме зграде.

Концепција „београдске школе ауторске архитектуре“

Захваљујући следу политичких догађаја и друштвено-економских промена у земљи, омогућен је развој мањих архитектонских предузећа и бироа, који су својим радом усмерили даљи развој архитектуре у Југославији. У Београду су се квалитетом и бројем реализованих пројеката издвојили бирои „Стадион“ (у којем су радили арх. Михаило Јанковић, арх. Ирена Рогановић), „Пројектбиро“ (у којем су радили арх. Јованка Јефтановић, арх. Михајло Митровић и арх. Радивоје Томић), затим атељеи „Аркон“, „Атриум“, „Лик“, „Обелиск“, „Пројект“, „Основа“, „План“, и многи други. Поред тога, функционисала су и већа предузећа „Рад“, „Ратко Митровић“, „Енергопројект“, „Машинопројект“, „Напред“, „Инвестпројект“ итд. Неоспорно, појава ауторске архитектуре код нас резултат је политичких прилика. Тако се дела „београдске ауторске школе“ могу оценити као продукти духа времена и може се проценити да сведоче о контексту у којем су настала.

Сл. 11. Изглед стамбене зграде у Цвијићевој улици бр. 100-104, аутор арх. Владета Максимовић

Сл. 12. Основа архитектонског склопа стамбене зграде у Темишварској улици, аутори арх. Зоран Жунковић и арх. Коста Карамата

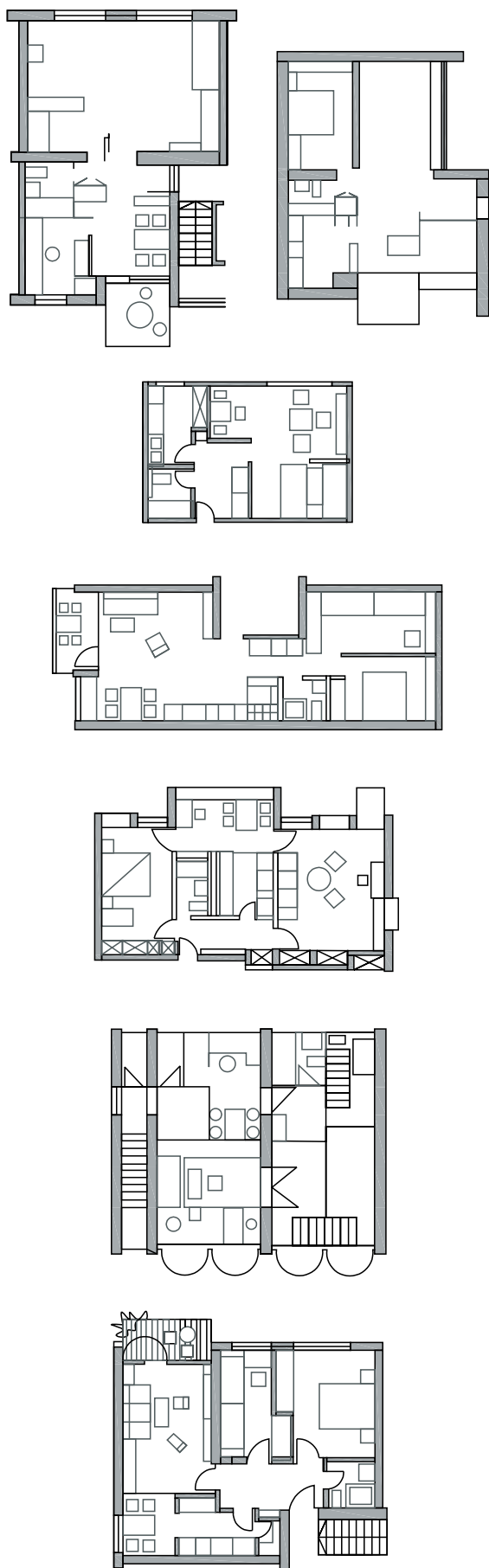
Иако се у појединим националним архитектурама модерне у Европи, као на пример у севернонемачком експресионизму и у амстердамској школи, па и у данској, опека користила у великој мери, у модерној стамбеној архитектури она је постепено одбацивана. За

разлику од те тенденције, аутори Мирослав Јовановић, и касније, Михајло Митровић настојали су да примене фасадну опеку где год је то било могуће, а ефекат који су постизали био је веома пријатан; реализоване фасаде изузетних су естетских квалитета. Према мишљењу Алексеја Бркића, који веома поштује примену овог материјала, „кроз континуитет развоја сликовитости архитектонског приказа, материјали од печене глине ће бити све прихваћенији и као грађа за тај приказ и то у толиком степену колико се структурализам према крају модерничког раздобља све више приближавао дескрипцији“.²⁰

Деперсонализована архитектура стамбених зграда модерне

„Неауторска архитектура настала као резултат неких специфичних, првенствено економских разлога, исказује се кроз фолклорну самониклу архитектуру, пауперистичку индустријску и утилитарну архитектуру, и обично је везана за ниже социјално-економске слојеве становништва“²¹ – овако Михајло Чанак дефинише анонимну или неауторску архитектуру. Даље, он уводи појмове којима детерминише разлике у оквиру ње. Ту издваја легалну анонимну архитектуру, корисничку архитектуру (у коју убраја и партиципацијско пројектовање, *community* архитектуру и дивљу градњу), адхокцизам (*ad hoc*kism) и параметарску (системску) архитектуру. Према писању Михајла Чанка, „архитектура која је прошла редовну процедуру легализације и која је усклађена са свим важећим стандардима и прописима, али која је концепцијски стереотипна и тривијална“ одговара појмовима легалне анонимне архитектуре, и она захвата око 80 одсто урбане архитектуре Београда, али и других градова.²² Корисничка архитектура на контролисан или слободан начин дозвољава директно учешће будућих корисника у пројектовању или реализацији и то у виду претходних консултација са будућим станарима и другим релевантним субјектима, у виду понуде алтернативних решења, или отварања могућности да станари сами могу да реализују неке радове на згради. Адхокцизам је пре дизајнерски приступ, попут колажа, где сваки део зграде или сваки елемент грађевинске целине пројектован неvezано са целином често укључује разне каталожке делове. Параметарска или системска архитектура почива на објективним и интердисциплинарним истраживањима. Дефинишу се параметри функционалних, економских, структуралних и просторних аспеката, уз утврђивање великог броја појединачних критеријума, који се постављају у међусобне односе и тако се индуктивним

и дедуктивним поступком долази до извесних показатеља. Параметарска архитектура је коректна али безлична, употребна вредност стамбеног простора је максимална, као и ефикасност грађења.

Међутим, треба имати у виду да зграде индустријске модерне, какве су у Блоку 21 на Новом Београду, и зграде скулпторалне модерне, какве су на Јулином брду, нису биле нити су сматране безличним или деперсонализованим, све док репетиција њихових облика и принципа није постала учестала. Зграде у Блоку 37 на Новом Београду понављају хоризонтале изведене на ламели у Блоку 21. Понављањем оваквих облика с временом се стиче утисак деперсонализованости и униформности.

Принципи пројектовања уз помоћ модларне координације нису иновација у модерној архитектури. Након рата, на њима се све више инсистирало, јер се све више настојало примењивати готове индустријске елементе.

У оквиру развоја индустрије у земљи, развијала се и грађевинска индустрија и први префабриковани и полупрефабриковани елементи. Године 1955, створен је ИМС систем, иновација која је предвиђала унифициране распоне од 4,20 метара, који је условио каснију реализацију бројних стамбених објеката и редефинисање типских пројеката. Касније је овај систем додатно усавршен увођењем растера од 3,60 метара.

На сајмовима грађевинарства у Паризу и другим светским престоницама овај систем био је апсолутно непревазиђен. Док је у Француској постојао аутентични конструктивни систем који је примењиван у масовној стамбеној изградњи, у Швајцарској је примењиван конструктивни систем *VBS*, а у скандинавским земљама у изградњи примењивана је иновација коју је створио проф. Тиберг. Могло би се рећи да је систем ИМС аутентичан за нашу земљу и да је евидентни допринос нашег грађевинарства свету, а касније ће бити примењен и на Куби, у реализацији стамбених зграда у Хавани.

Сл. 13(а, б, в, г, д):

На изложби „Породица и домаћинство“ приказани су пројекти из свих шест република Југославије:

а) СР Србија, арх. Мате Бајлон, Бранко Алексић, Брана Миленковић, и Душан Настић;

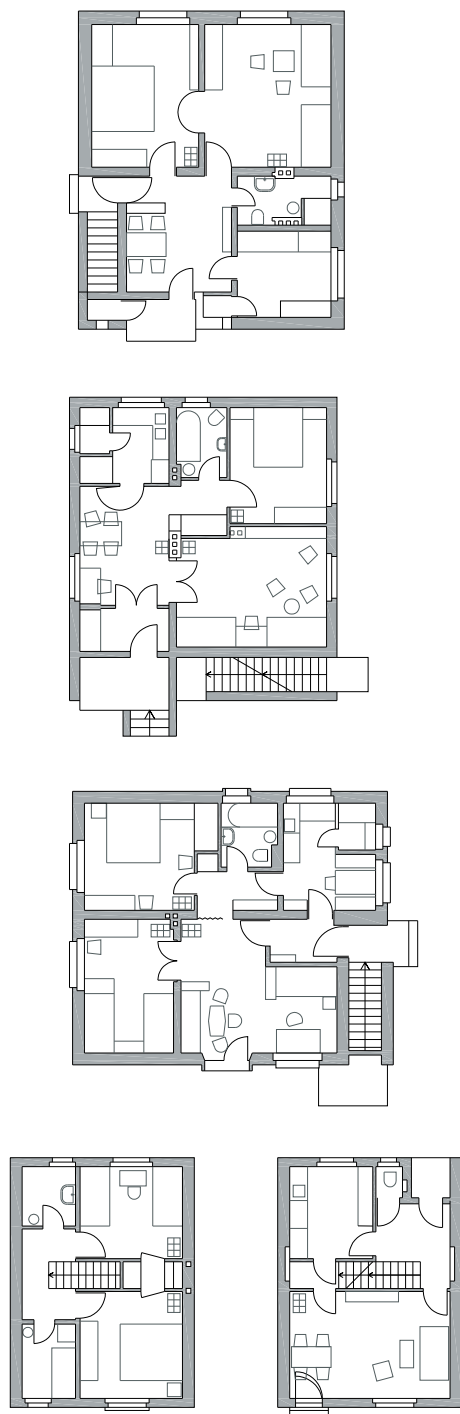
б) СР Словенија, арх. Д. Крекић, Б. Бабић, и З. Вебер

в) СР Хрватска, арх. Бернардо Бернарди;

г) СР БиХ, арх. В. Захаровић;

д) СР Македонија, арх. С. Брезовски, Д. Димитров, и С. Брезовски

(објављено у публикацији „Преглед типских пројеката малих стамбених зграда“)

Сл. 14 (а, б, в):
 Пројекти објављени у другом издању публикације
 „Преглед типских пројеката малих стамбених зграда“
 а) арх. Бранислав Миленковић, типски спрат једносратне
 самосталне зграде са два стана за четири особе;
 б) арх. Бранко Алексић, типски пројекат једносратне
 самосталне зграде са два стана за четири особе;
 в) арх. Зоран Петровић, типски пројекат једносратне
 самосталне зграде са два стана за пет особа

У каснијем периоду, када је све већи број станова морао бити адаптиран на одговарајући начин, утврдило се да масивни систем градње с носећим зидовима није захвалан и флексибилан за потребе адаптација. Као најзахвалнији, наметнуо се скелетни систем и уз њега станови са што већом квадратуром.

Према дефиницији Александра Миленковића из 1975. године (из текста објављеног у дневном листу „Политика“), „архитектура класне одређености има задатак да се прво ослободи нагомиланих митова, типичних за малограђанске односе, а потом да себи обезбеди место и достојну улогу у преображају друштва. У таквом концепту спољна форма објекта престаје да буде привлачна, и битна као елемент за вредновање објекта“. Даље наводи: „У социјалистичком друштву егзотично право на израз постаје анахронизам, асоцијални чин архитекте. Остаје неутрална рационална употребност над згариштем тзв. потрошачког друштва.“²³ Ауторка Љиљана Пунишић се у раду *Методологија вредновања стамбених насеља за потребе програмирања стамбене изградње* бавила процесом вредновања стамбених објеката и насеља на врло егзактан начин. Наиме, табеларном анализом и упоређујући квантитативне показатеље за насеља Браће Јерковић, Шумице, Коњарник 1, 2 и 3 извршена је синтеза, у којој се показало колико је који облик становања квалитетан. Овај рад писан је, пре свега, са урбанистичког аспекта, а не са аспекта вредновања неких архитектонских вредности које би се идентификовале као градитељско наслеђе.

Неуједначеност учешћа просторних структура у посматраним стамбеним насељима екстремно је изражена у стамбеном насељу Браће Јерковић. Такође, према процени вредности просторних структура и рангирању посматраних насеља у Београду (а посматрање је вршено у периодима између 1975. и 1980. године), насеље Браће Јерковић је најлошије рангирано, а уједначено су рангирана насеља Шумице, Коњарник 1, 2, и 3.

Систем ИМС је очигледно веома захвалан када су потребне интервенције у простору, а када се говори о флексибилности простора и конструкције, он има пуну предност у односу на масивни систем, какав се среће на великом броју стамбених зграда посматраног периода.

Педесетих година, грађевинарство је било једно од три најуспешније и најразвијеније индустријске гране у Југославији, а 90 одсто његових активности било је у Београду. Међутим, након тог периода, политичком интервенцијом, ова делатност почиње да се оптерећује, након чега, логично, слаби њен развој, а растерећују се друге гране индустрије, посебно електроника, која се

Сл. 15. (а, б, в):

Основе станова пројектоване према Келнским препорукама

а) аутор арх. Миро Марасовић, б) аутор арх. Иво Бартолић,

в) аутор арх. Антон Урлих

развија у Словенији, и бродоградња, која се развија у Хрватској. У таквој ситуацији, прво што је доживело пад јесте социјална стамбена изградња. Пројекти бироа „Стадион“, у којем су радили поменути арх. Ирена Рогановић и арх. Михаило Јанковић, типичан су пример гашења модерне у стамбеној архитектури. Било је завршено и са изградњом у стилу индустријске модерне.

Тада почиње да се развија скулпторална модерна, нит која везује модерну архитектуру и експресионизам. Типичан пример скулпторалне модерне јесте стамбено насеље Јулино брдо.

Према дефиницији интернационалног стила, материјализација објеката изведена је у савременим индустријским материјалима, па стога нема много елемената који се могу оценити као аутентични за неко поднебље. Међутим, педесете године у архитектури обележава дихотомија концепата у материјализацији стамбених и јавних зграда. Култура форме објашњава поступак *најчистије* архитектонске материјализације, па се она заснива на врло чистим теоријским начелима. Маса, површина у једном склопу, заснивају свој опстанак на утврђеном редоследу међусобног дејства и усмеравајућег деловања према кориснику. Дакле, период *беле* архитектуре интернационалног стила, маса и њени делови, према себи и кориснику, отварају, за разлику од посматраног, једно стање бруталистичких

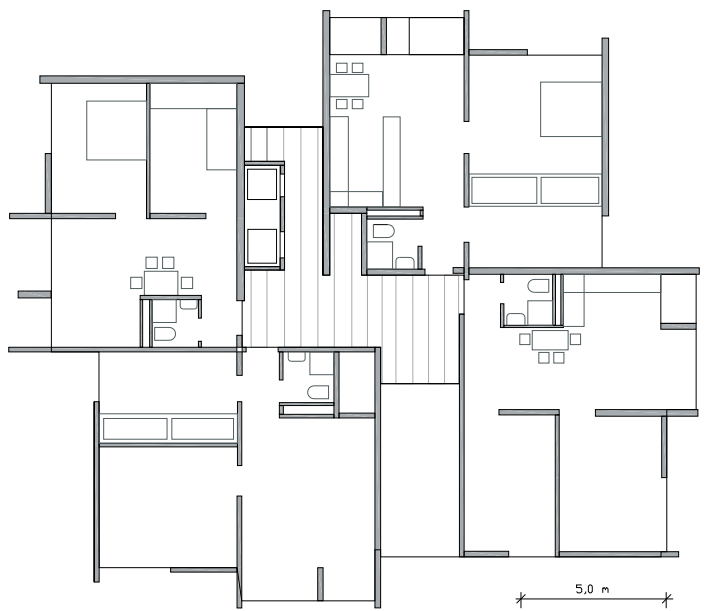
концепата. У првом случају, маса је као целина присутна па су делови у строгој зависности од ње, тако се и материјализују, док је у другом случају, маса као целина изграђивана додавањем делова, чија је самосталност стално истакнута. У оба случаја, форма је подвргнута општем начелу, она се кроз њега у свакој другој појави мора осетити. Док је код првог у потпуној зависности, у другом се стално изграђује; она је увек у деловима, увећава се и расте до потребне мере. Материјализација у смислу грађења простора, конструисање, подразумева одређено груписање средстава, система и материјала, са њиховом промишљеном употребом и руковођењем ка циљу да се нешто огради или укључи у већ постојећу средину. Хијерархија средине, од јединице ка мноштву, остварена је успешним избором могућности ових система у материјализацији, пошто ће она директно омогућити остварење свих основних облика простора, или ће, у одвојеном деловању, као искључиви патент предузетника, остварити жељене циљеве. Типолошка анализа овог типа не би ни настала да није сјајног текста Саре Чашек, *Архитектонска култура педесетих година: Луј И. Кан и комплекс Народне скупштине у Даки*²⁴, у којем ауторка инсистира на два донекле супротстављена принципа, која су обележила архитектуру педесетих. Први је манифестован у принципима архитектуре интернационалног стила, и објекте изграђене у овом периоду у великом броју случајева одликују одређене

специфичности оваквог начина изражавања. Према опису принципа брутализма, неки од њих су присутни и у стамбеној изградњи у Србији, Црној Гори, Босни и Херцеговини, Хрватској итд. То се, пре свега, огледа у примени изворних материјала и традиционалних техника грађења, на којима се у појединим пројектима инсистирало. У Београду је традиционалне материјале, у првом реду опеку, покушавао да уведе и устали у урбаној структури Београда Мирослав Јовановић, затим, и Михајло Митровић, а присутна је и на фасадама Ивана Антића. Ови архитекти постигли су утисак изузетног смисла за ликовност. Као типичан пример једног другог приступа, у којем се препознају принципи интернационалног стила, може се посматрати пројекат ламеле у Блоку 21 на Новом Београду. У основи, коришћен је армирани бетон, због својих обликовних могућности, и скелетни ИМС систем да би се оствариле слободна и флексибилна основа и фасада. Коришћени су стандардизовани модуларни елементи који омогућавају лакшу монтажу и изградњу. У појединим елементима препознаје се и утицај Ле Корбизјеове архитектуре – у равном крову, слободној основи, и посебно у хоризонталним прозорским тракама. Оваква трагања за архитектонским изразом интензивно су трајала кроз цео посматрани период, да би се кризом модерне, која ће уследити крајем шездесетих и почетком седамдесетих, преусмерила на другачије видове трагања и другачије теме. Према писању Александра Кадијевића „крај мандата прогресистичког модернизма у архитектури подразумева духовну позицију вишег, синтезијског типа, утемељену на дубоком разумевању противречног односа модерности и традиционализма“.²⁵

Закључак

До сада се извештајан број истраживача већ бавио периодизацијом стамбене архитектуре периода након Другог светског рата, али методолошки истраживање није било прилагођено аспектима заштите споменичких вредности грађевина. Алексеј Бркић, Владимир Николајевић Белусов и др Михајло Чанак (у области становања) веома детаљно су разрадили своја истраживања.

Архитектура у нашој земљи на почетку шездесетих година нема јединствено ликовно обележје и из поменутих анализираних примера потврђује се теза да је тај период био обележен турбуленцијама у идејама у свим областима стваралаштва. Поред тога, „антидогматизам је једна од битних одлика ове архитектуре, а богатство и шароликост у изразу њена највећа врлина и мана“,²⁶ а то су вредни разлози за историографе да се посвете истраживању проблема архитектуре Београда педесетих и шездесетих година.

Сл. 16. Основа типског спрата стамбених зграда, аутор арх. Душан Миленковић

Сл. 17. Стамбене куле у ул. 27. марта, аутор арх. Мате Бајлон

СПИСАК ИЗВОРА ИЛУСТРАЦИЈА

- Сл. 1. (б): Личне фотографије насеља у Железнику (фотографисано 2. маја 2006. године)
- Сл. 2. Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда
- Сл. 3. (б): Миодраг Милићевић, *Станбена зграда са сводовима инжењера Милорада Маиуре*, Изградња, Београд, 1951, стр.20. и 21.
- Сл. 4. (б): исто, 21.
- Сл. 5. Аљоша, Жанко, ур., Стан 1, Одбор за публицистичку делатност војног грађевинарства, Београд, стр.39.-41.
- Сл. 6. исто, стр. 44.
- Сл. 7. Чанак Михајло, *Мала прича о заборављеним „београдских 5“*, ARD Review, бр. 33, Београд, 2005, стр. 24.
- Сл. 8. Бернардо Бернарди, *Један (проту)приједлог*, Човјек и простор, V
- Сл. 9. Архитектура урбанизам, VIII, бр. 47., (Београд, 1967.), стр. 133.
- Сл. 10. (а) Митровић, Михајло: *Новија архитектура Београда*, Југославија, Београд, 1975, стр.24.
- Сл. 11. Документација Завода за заштиту споменика културе града Београда
- Сл. 12. Стојановић, Бранислав, и Мартиновић, Урош, *Београд 1945 – 1975*, Урбанизам и архитектура, Београд, стр. 225.
- Сл. 13. (а, б, в, г, д) Архитектура-урбанизам, XIV, бр. 74–77, Београд, 1975, стр. 26.
- Сл. 14. (а, б, в) Исто, стр. 26.
- Сл. 15. (а,б,в) Непотписани аутор чланка, *Пројекат као фактор за јефттиније грађење*, Човјек и простор, IV, бр. 69, Загреб 1957, стр. 2.
- Сл. 16. Мартиновић, Стојановић, непагинирано
- Сл. 17. (а) Личне фотографије (фотографисано 3. маја 2006. године)

НАПОМЕНЕ:

- 1] У своме недавном истраживању типологије облика у стамбеној архитектури педесетих година у Југославији, у којем сам се бавила дефинисањем типолошких карактеристика стамбене архитектуре након Другог светског рата код нас, дала сам један предлог типологије стамбених објеката.
- 2] У свом делу *Знакови у камену* Алексеј Бркић наводи поделу српске модерне архитектуре на три глобална периода. Период прве ремоделације од 1930. до Другог светског рата, период друге ремоделације од 1950. године до 1965. и период треће ремоделације од 1965. до 1980. године. Овде је разматран период од 1947. до 1967. године, и с разликом од неколико година у односу на Бркићеву поделу, назван “период друге ремоделације“, у којој је београдски круг постепено прелазило са функционалистичког концепта на семиотички”, (Бркић, Алексеј, *Знакови у камену*, Савез архитеката Србије, Београд, 1982, стр. 117), и кроз примере су показане основне концептуалне разлике у односу на претходни и накнадни разматрани период. Друге поделе из других извора, у периоду модерне српске архитектуре увек као прекретницу стављају Други светски рат, јер је неминовно да су политичке промене вршиле велики утицај у градитељству, али када аутори тематски заокружују период, мало има извора где се године и границе поклапају, а много примера који се у свакој публикацији стално понављају као репрезентативни. У свом

раду *Стратегије модернизма у планирању и пројектовању урбане структуре и архитектуре Новог Београда: период концептуалне фазе од 1922. до 1962. године*, који се истовремено бави и анализом архитектонског и урбанистичког домена, а децидирано се односи на локацију Новог Београда, ауторка др Љиљана Благојевић наводи као прекретницу у концептима 1962. годину. Наиме, концептуално планирање Новог Београда своје почетке има још 1923. године, када су нуђена урбанистичка решења леве обале Саве. До четрдесетих година овде је мало тога реализовано, ако се изузму појединачна насеља на Бежанијској коси, индивидуална породична изградња и стари Земун. Период интензивне припреме терена и градње на Новом Београду почиње тек након завршетка Другог светског рата. Године 1946. арх. Никола Добровић израдио је своје визионарске скице које су представљале решење железничких проблема Новог Београда, и скицу регулације Београда на левој обали Саве, да би 1947. године био расписан конкурс за урбанистички план Новог Београда (ГУП Београда усвојен је 1950. године). Регулациони план Новог Београда донет је 1962. године, чиме се закључује период концептуалних фаза планирања. Када је реч о пројектовању стамбених зграда, овај период до 1962. године обележиле су реализације модернизованих колонија у виду стамбених павиљона, експериментални стамбени блокови и становање социјалистичког стандарда. Из перспективе иностраних аутора, када се истражује тема послератне изградње у Југославији, наводи се, опет, другачија периодизација. Аутор текста *Архитектура СФРЈ* (Белусов, В. Н., *Архитектура СФРЈ, Всеобщая история архитектуры, Архитектура зарубежных социалистических стран, том 12, вторая книга, Издательство литературы по строительству, Москва, 1977. года*, стр. 345–392), Владимир Николајевич Белусов, чији је стручни консултант био Богдан Богдановић, представио је своју периодизацију детерминишући у оквирима теме рада три, четири периода развоја. Тако, први период представља период прве петољетке, од 1947. до 1951. године, други, од 1951. до 1957, везан је за развој индустрије, трећи, од краја педесетих до краја шездесетих, везан је за масовну стамбену изградњу, и четврти почиње крајем шездесетих и обележавају га нове урбанистичко-архитектонске иновације и изградња нових стамбених насеља.

- 3] Маневић, Зоран *et al.*, *Документација о радничком насељу Железник*, Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- 4] Исто.
- 5] Исто.
- 6] „Били су то рани летњи сунчани дани 1947. године када су на благим падинама гребена, на коме ће се основати Нови град, размештени шатори међународних бригада, девојака и младића из многих земаља европског истока и запада“ – белешке Бранка Максимовића.
- 7] Маневић, Зоран *et al.*, *Документација о радничком насељу Железник*, Завод за заштиту споменика културе града Београда.
- 8] Исто.
- 9] Крајем 1951. године, Савез за грађевинске и комуналне послове СР Србије, уз активно учешће тадашњег Друштва архитеката Србије, расписао је јавни конкурс за идејна решења типова стамбених зграда за једну породицу. Разрада награђених и откупљених идејних решења поверена је појединим ауторима. С обзиром на то да је током лета 1952. године укинута Главна управа за грађевинске и комуналне послове СР Србије, организацију рада на завршетку акције преузео је Економски институт СР Србије. Израђени типски пројекти приказани су у поменутој публикацији *Преглед типских пројеката малих стамбених зграда*, Економски институт СРС, Београд, 1953. године.

- 10] Следеће, 1954. године, Институт је одлучио да прошири врсте типова и поверио је позваним архитектима да израде типске пројекте за једносратне стамбене зграде са два до седам станова у згради (и то величине станова за две до седам особа), једносратне у низу и једносратне у низу са по четири стана (величине станова за три особе до шест особа) и још неке друге.
- 11] Бајлон, Мате, *Стамбена изградња Шведске*, СК Градова, Београд, мај 1956. године. Поред тога је и лист „Рад“ у серији текстова *Како се гради у земљи са много удобних станова*, бр. 2, 3, 5, од фебруара до марта 1956. објављивао податке о шведској стамбеној архитектури.
- 12] Приказ саветовања дат је у листу *Комуна*, бр. 3, из 1956. године. Током саветовања одржана је изложба „Стан за наше прилике“, на којој су била приказана достигнућа из појединих република. Изложби је претходио и један конкурс за куће у низу, приказани су прототипови израђени према награђеним пројектима, а приказани су и у публикацији изложбе – *Стан за наше прилике*, Љубљана, 1957. године.
- 13] Термини „индустријска модерна“ и „скулпторална модерна“ преузети су од др арх. Михајла Чанка, на начин како их је он дефинисао у извору *ARD review*, Architectural Research & Design, бр. 29–33, 2004–2005.
- 14] Ово издање представља проширење претходног издања из 1953. године, с пројектима израђеним од 1954. године.
- 15] Бркић, *нав. дело*, 83.
- 16] Комисија је била у саставу: Мате Бајлон, Милан Злоковић, инж. Скаберне, у име СГК за стандардизацију инж. Лазић и у име СГ коморе инж. Моле.
- 17] Видети у поглављу: *Опште карактеристике технолошког развоја, конструкција и техника грађења*.
- 18] Упутство садржи одредбе о ограничењу величине станова и површина појединачних просторија у односу на њихову функцију, извесне промене у категоризацији према броју соба (а не броја особа као у нормативима Савезног министарства грађевина итд). Изричито је наглашено да се избегавају локације на којима се условљава изградња локала у приземљу јер би могли да узнемиравају становнике.
- 19] Бркић, *нав. дело*, 83.
- 20] Бркић, *нав. дело*, 154.
- 21] Др Михајло Чанак, *Радна класификација праваца у савременој архитектури*, *ARD review*, Architectural Research & Design, бр. 31, 2004, стр. 33.
- 22] Овде спадају, на пример, стамбене зграде на Обилићевом венцу у Београду, реализоване у периоду између 1950. и 1960. године!
- 23] Миленковић, Александар, *Критичке филозофеме архитектуре*, Нова, Београд, 1987.
- 24] Сара Чашек, *Архитектонска култура педесетих година: Луј И. Кан и комплекс Народне скупштине у Даки*, Историја модерне архитектуре: антологија текстова, књига 3, Традиција модернизма и други модернизам, ед. Милош Р. Перовић (Београд, Архитектонски факултет Универзитета у Београду, 2005), стр. 307–322.
- 25] Кадиевић, Александар, Михајло Митровић, *Музеј архитектуре*, Београд, 1999, 84.
- 26] Мартиновић, Урош, *Архитектура Србије јуче и данас. Четрдесет година грађевинарства у СР Србији*, Београд, 1987, 39.

Summary: DRAGANA MECANOV

ARCHITECTURAL HERITAGE FROM THE POST-WAR PERIOD 1947–1967 – RESIDENTIAL ARCHITECTURE IN BELGRADE – HOW TO (RE)DEFINE AND PERIODIZE

The period after the immense devastation of WW II was the period of most intensive building in the history of Belgrade; about 80 percent of the residential buildings in the city were built in the 1950s and 1960s. The main characteristics of the design and building in that period can be classified into four thematic sections:

- from 1947 to 1952, residential building activity in compliance with the first five-year plan for the development of the country and its industrialization
- from 1952 to 1957, redefining of design models
- from 1958 to 1965, the culmination of industrial modernism
- from 1966 to 1967, a period of new possibilities in design, defined by Dr. Mihajlo Čanak as *sculptural modernism*

There are also more general ways to interpret the period, but they cannot be easily put into a chronological order. Architecture from the early 1960s in our country has no uniform visual expression, but the period still brought along some specific features that deserve the attention of professionals:

- tendencies and endeavours to define the model of optimal residential buildings (this tendency was permanent)
- development of the concept of the “Belgrade school of creative architecture”
- depersonalized architecture of modernist residential buildings...

Some researchers have already tried to make a periodization of residential architecture after WW II, but this was not methodologically conformed to the principles of protecting national architectural monuments or to the enhancement and promotion of their qualities.

ILLUSTRATIONS:

Fig. 1. Working-class settlement in Železnik, example of residential pavillions with one entrance and four flats on two floors.

Fig. 2. Town-planning solution of the residential settlement in Železnik according to the Master Plan from 1950

Fig. 3. Architect Milorad Macura, residential building with arches, ground-floor plan

Fig. 4. Architect Milorad Macura, residential building with arches, a segment of the longitudinal section

Fig. 5. Floor plans of standard flats in Block 21 in New Belgrade

Fig. 6. Architect Leo Kabiljo, floor plan of the architectural structure of the residential tower in New Belgrade, Block 21

Fig. 7. Emphasized horizontal residential lamelli, and underlined shadows and contrasts on the façade

Fig. 8. Architect Bernardo Bernardi, design exhibited at the International Show „Family and Household“ – A (Counter)Proposal

Fig. 9. Floor plan of the standard flat in residential building in Svetogorska Street (1963–65), author: architect Miroslav Jovanović

Fig. 10. Floor plan of the residential building with a local GP medical centre on the ground floor, at 25, St. Sava Street, author: architect Ivan Antić

Fig. 11. Residential building at 100–104, Cvijićeve Street, author: architect Vladeta Maksimović

Fig. 12. Structural plan of the residential building in Temišvarska Street, authors: architects Zoran Žunković and Kosta Karamata

Fig. 13 (a, b, c, d, e) Designs from all the six Yugoslav republics were shown at the exhibition „Family and Household“:

- a) Serbia – architects Mate Bajlon, Branko Aleksić, Brana Milenković and Dušan Nastić
- b) Slovenia . architects D. Krekić, B. Babić and Z. Veber
- c) Croatia – architect Bernardo Bernardi
- d) Bosnia and Hercegovina – architect V. Zaharović
- e) Macedonia – architects S. Brezovski, D. Dimitrov and S. Brezovski

(as published in „Survey of Standard Designs for Small Residential Buildings“)

Fig. 14 (a, b, c) Designs published in „Survey of Standard Designs for Small Residential Buildings“

- a) architect Branislav Milenković, standard floor plan of a one-storey free standing building with two four-room flats
- b) architect Branko Aleksić, standard design of a one-storey free standing building with two four-room flats
- c) architect Zoran Petrović, standard design of a one-storey free standing building with two four-room flats

Fig. 15 (a, b, c) Floor plans of flats designed according to the proposals from Cologne

- a) architect Miro Marasović
- b) architect Ivo Bartolić
- c) architect Anton Urlih

Fig. 16. Floor plan of a standard residential building, author: architect Dušan Milenković

Fig. 17. Residential towers in Kraljice Marije Street (formerly March 27th), author: architect Mate Bajlon

ILLUSTRATION SOURCES:

Fig. 1. (b) personal photographs taken in Železnik on May 2, 2006

Fig. 2. Documentation of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade

Fig. 3. (b) Miodrag Milićević, „Stanbena zgrada sa svodovima inženjera Milorada Macure“ (Residential Building with Arches Designed by Engineer Milorad Macura), *Izgradnja*, Belgrade 1951, pp. 20, 21

Fig. 4. (b) Miodrag Milićević, „Stanbena zgrada sa svodovima inženjera Milorada Macure“ (Residential Building with Arches Designed by Engineer Milorad Macura), *Izgradnja*, Belgrade 1951, p. 21

Fig. 5. Aljoša, Žanko (eds), Stan I, Odbor za publicističku delatnost vojnog građevinstva (Flat I, Publishing Council for Military Architecture), Belgrade, pp. 39–41

Fig. 6. Aljoša, Žanko (eds), Stan I, Odbor za publicističku delatnost vojnog građevinstva (Flat I, Publishing Council for Military Architecture), Belgrade, p. 44

Fig. 7. Čanak, Mihajlo, „Mala priča o zaboravljenim „beogradskih 5““ (A Short Story About the Forgotten „Belgrade 5“), *ARD Review*, 33, (Belgrade, 2005), p. 24

Fig. 8. Bernardo Bernardi, „Jedan (protu)prijedlog“ (A (Counter Proposal), *Čovjek i prostor*, V

Fig. 9. *Arhitektura i urbanizam*, VIII, 47, (Belgrade, 1967) p. 133

Fig. 10. (a) Mitrović Mihajlo, *Novija arhitektura Beograda* (Recent Belgrade Architecture), Jugoslavija, Belgrade, 1975, p. 24

Fig. 11. Documentation of the Institute for the Protection of Cultural Monuments of the City of Belgrade

Fig. 12. Stojanović, Branislav & Martinović, Uroš, „Beograd 1945–1975“ (Belgrade 1945–1975), *Urbanizam i arhitektura*, Belgrade, p. 225

Fig. 13. (a, b, c, d, c) *Arhitektura i urbanizam*, XIV, 74–77, (Belgrade, 1975) p. 26

Fig. 14. (a, b, c) *Arhitektura i urbanizam*, XIV, 74–77, (Belgrade, 1975) p. 26

Fig. 15. (a, b, c) Unsigned author of article „Projekat kao faktor za jeftinije građenje“ (Design As a Factor of Cheaper Building), *Čovjek i prostor*, IV, 69 (Zagreb, 1957), p. 2

Fig. 16. Martinović, Stojanović – pages not marked

Fig. 17. (a) Personal photographs taken on May 3, 2006